

Macierzyństwo w świetle korespondencji Karoliny Teresy z Radziwiłłów Jabłonowskiej do matki Anny z Sanguszków Radziwiłłowej¹

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest omówienie procesu wychowania szlacheckich dzieci i wskazanie najważniejszy etapów ich rozwoju i źródeł wiedzy, którymi posiłkowano się, kierując rozwojem najmłodszych. Jako egzemplifikację wykorzystano korespondencję Karoliny Teresy z Radziwiłłów 1. voto Sapieżyny 2. voto Jabłonowskiej (zm. 1765).

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Zachowana korespondencja stanowi wyjątkowe i – co najistotniejsze – rzadkie źródło, pozwalające poddać analizie sposoby przygotowywania się do narodzin kolejnych dzieci i opieki nad nimi, proces wychowania, troskę o zdrowie, a także radzenie sobie z bólem i niemocą po stracie najmłodszych członków rodziny. Artykuł oparty jest na analizie wskazanej korespondencji i zestawieniu jej z dotychczasowymi ustaleniami badawczymi dotyczącymi procesu wychowania w epoce nowożytnej

PROCES WYWODU: Zachowana korespondencja ujęta została w układzie problemowym, począwszy od wskazania największych obaw związanych z macierzyństwem, poprzez najistotniejsze działania podejmowane w celu ochrony i wychowania dzieci, po ujęcie zagadnienia śmierci nieletnich w szlacheckim domu.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Zachowany materiał źródłowy stanowi wyjątkowy przykład tak skrupulatnej, pełnej i wieloaspektowej relacji dotyczącej osiemnastowiecznego macierzyństwa. Daje on możliwość prześledzenia elementów związanych z założeniem i utrzymaniem rodziny – od relacji dotyczących kolejnych okresów ciąży, po narodziny dzieci i pierwsze lata ich rozwoju, ujawnia też niepokoje, z którymi radzić musiała sobie młoda matka, i wskazuje na neuralgiczne okresy rozwoju dzieci.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Zaprezentowany materiał źródłowy pozwala na szerokie ujęcie przedstawionego zjawiska. Przeprowadzone badania pogłębiają wiedzę o specyfice rodziny osiemnastowiecznej, a przede wszystkim o kwestii dojrzewania i wychowania dzieci widzianej z matczynej perspektywy. Dają również szerokie możliwości do dalszych analiz porównawczych.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** MACIERZYŃSTWO, DZIECIŃSTWO, EDUKACJA, XVIII WIEK

¹ Artykuł powstał w wyniku badań prowadzonych w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki pt. „Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich”, nr rej. 2015/19/B/HS3/01797.

ABSTRACT

Motherhood in View of the Correspondence between Karolina Teresa nee Radziwiłł Jabłonowska to her Mother Anna nee Sanguszko Radziwiłłowa

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to discuss the process of noblemen's upbringing and to indicate the most important stages of their development and sources of knowledge, which were used to examine the development of the youngest. The correspondence of Karolina Teresa nee Radziwiłł 1. voto Sapieżyna 2. voto Jabłonowska (died 1765) was used as an exemplification.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: Preserved correspondence is a unique and – what is important – rare source, allowing to analyze both ways of preparing for the birth and care of children, the process of their education, health care, as well as dealing with pain and impotence after losing the youngest members of the family. The article is based on the analysis of indicated correspondence and juxtaposition with previous research regarding the process of upbringing in the Early Modern period

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The preserved correspondence has been included in the research as a main source: from the indication of the greatest concerns related to motherhood, through the most important activities undertaken to protect and raise children, to examine the issue of death of minors in a noble home.

RESEARCH RESULTS: Preserved source material is a unique example of such a meticulous, comprehensive and multifaceted relationship regarding eighteenth-century motherhood. It gives the opportunity to trace the elements related to the foundation and maintenance of the family – from the reports on subsequent periods of pregnancy to the birth of children to first years of their development. It also reveals the anxieties, that a young mother had to cope with and points to the critical development of children.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The presented source material allows for a broad presentation of the analyzed phenomenon. This studies deepen the knowledge about the specificity of the eighteenth-century family and, above all, explain the issue of maturing and raising children seen from a maternal perspective. Presented research offers broad possibilities for further comparative analyzes.

→ **KEYWORDS:** MOTHERHOOD, CHILDHOOD, EDUCATION, XVIII CENTURY

Badania nad życiem rodzinnym w epoce nowożytnej co rusz ujawniają nowe, interesujące aspekty formowania związków małżeńskich (Pielas, 2001, s. 127-136; Popiołek, 2007, s. 405-411; Popiołek, 2001, s. 256-267; Penkała, 2016; Liedke, 2008, s. 59-74; Lubczyński, 2008, s. 107-137), definiowania przestrzeni domowej (Popiołek, Chłosta-Sikorska i Gadocha, 2018), celebrowania ważnych wydarzeń czy kształtowania wzajemnych relacji (Popiołek, 2008, s. 282-293; Wilczek-Karczewska, 2011, s. 149-169). Coraz częściej podejmowane są też badania nad dzieciństwem, począwszy od aspektów demograficznych (Popiołek, 2008, s. 139-152), poprzez kwestie wychowania i edukacji (Żołądz-Strzelczyk,

2010, s. 383-393; Żołądź-Strzelczyk, 1994, s. 181-187; Żołądź-Strzelczyk, 1998, s. 53-63; Włażlik, 2008, s. 199-209; Orzeł, 2011, s. 60-75; Ciupińska i Ryś, 2011, s. 39-51), po analizie relacji pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny (Markiewicz, 2004, s. 177-180; Mroczek, 1978, s. 127-148), nie wyłączając tej najbliższej, funkcjonującej na linii rodzic-dziecko (Muszyńska, 2013, s. 39-48; Słaby, 2013, s. 297-309; Jakuboszczak, 2014, s. 147-160). Pomimo tak szeroko zakrojonych badań nad rodziną dawną w zachowanym materiale źródłowym stosunkowo rzadko natrafić można na obszernie relacje oddające subiektywne spojrzenie na macierzyństwo. Matki nieczęsto dzieliły się obszerną relacją na temat przygotowań do powiększenia rodziny, nie wyłączając obaw i trosk z tym związanych, a także kolejnych etapów rozwoju dzieci, epizodów chorób i zagrożenia ich życia, aż po rozgoryczenie i ból wywołany stratą któregoś z potomków. Znacznie częściej w listach przesyłanych do rodziny i koligatów odnaleźć można krótkie, lakoniczne wstawki, będące raczej rodzajem zwięzłej informacji o minionych lub planowanych wydarzeniach niż obszerną, emocjonalną relacją (Popiołek, 1998, s. 89-102). Szczególnie interesująca pod tym względem wydaje się okazała, licząca kilkaset listów korespondencja, wysyłana przez córkę do jednej z najbardziej wpływowych kobiet czasów saskich w Rzeczypospolitej – Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej (zm. 1746)² (Karkucińska, 2000).

Karolina Teresa z Radziwiłłów 1. voto Sapieżyna 2. voto Jabłonowska (zm. 1765) była najmłodszą z córek Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej i Karola Stanisława Radziwiłła (zm. 1719). W 1727 r., zgodnie z wolą środowiska radziwiłłowskiego, poślubiła Kazimierza Leona Sapiechę (zm. 1738)³. Radziwiłłówna miała wówczas dwadzieścia lat, a przemożny wpływ na dobór odpowiedniego współmałżonka z powodzeniem wywarła jej obrotna i doskonale umocowana towarzysko matka – Anna z Sanguszków Radziwiłłowa. Od momentu śmierci Karola Stanisława w 1719 r. to właśnie Anna sterowała polityką małżeńską domu radziwiłłowskiego. Działając zgodnie z przemyślaną polityką patronatu matrymonialnego (Liedke, 2008, s. 62; Kalas, 1992, s. 365; Kettering, 1989, s. 420-421; Lanza, 2008, s. 72; Lubamersky, 1999, s. 268; Holt, 1984, s. 315), starała się w taki sposób ułożyć małżeństwa wszystkich swoich dzieci, aby jak to tylko możliwe wzmocnić pozycję rodziny i zbudować trwały krąg wpływów, złożony z krewnych koligatów i klientów. W tej polityce doboru małżeństw swoją rolę odegrać miała także Karolina Teresa; został dla niej wyszukany kandydat z kręgu sapieżyńskiego, z którym szybko ją zaręczono. Małżeństwo trwało jedenaście lat i zakończyło się wraz z przedwczesną śmiercią Kazimierza Leona Sapiechy w 1738 r.⁴

² Radziwiłłowa Anna z Sanguszków – córka Hieronima Sanguszki i Konstancji z Sapiechów, żona Karola Stanisława Radziwiłła, od śmierci męża w 1719 r. do końca życia pozostała w stanie wdowim, aktywnie angażując się w sprawy polityczne, gospodarcze i matrymonialne swoich dzieci;

³ Kazimierz Leon Sapieha (zm. 1738) – syn Aleksandra Pawła Sapiehy i Marii Krystyny de Béthune; zajmował urzędy starosty wołpieńskiego i wojewody brzeskoliteńskiego.

⁴ Związek z Sapiechą nie był dla Karoliny Teresy z Radziwiłłów ostatnim małżeństwem. Po śmierci męża magnatka przez blisko dwa lata pozostawała wdową. W 1740 r. zdecydowała się na kolejne zamążpójście – tym razem za wojewodę nowogródzkiego Józefa Aleksandra Jabłonowskiego.

Małżonkowie w krótkim terminie od zawarcia ślubu zdecydowali się na powiększenie rodziny. Młodzianka i niedoświadczona Karolina Teresa nie była jednak gotowa, aby w pełni samodzielnie przejść przez trudny okres ciąży (pierwszej i kolejnych) ani też arbitralnie decydować o metodach wychowania kolejnych dzieci. Jej najbardziej zaufaną powierniczką i współpracowniczką w trudnych momentach życiowych okazała się matka – Anna z Sanguszków Radziwiłłowa. To właśnie do niej Karolina Teresa kierowała dziesiątki listów, wysyłanych regularnie co kilka dni od momentu zamążpójścia. Zachowana korespondencja z lat 1727-1738 stanowi interesujące źródło pozwalające poddać analizie sposoby przygotowywania się do narodzin kolejnych dzieci i opieki nad nimi, proces wychowania, troskę o zdrowie, a także radzenie sobie z bólem i niemocą po stracie najmłodszych członków rodziny. Co znamienne, Karolina Teresa z Radziwiłłów Sapieżyna była jedyną z córek Anny, która prowadziła z matką tak intensywną korespondencję wysyconą informacjami o kolejnych ciążach, narodzinach dzieci, ich dorastaniu i wychowaniu. Pozostałe córki w listach do matki skupiały się raczej na sprawach publicznych, plotkach towarzyskich czy informacjach dotyczących życia prywatnego rodziny i koligatów. Informacje o własnych dzieciach przesyłały zdawkowo, zawsze zapewniając o nieustającej pamięci, szacunku oraz oddaniu potomków w opiekę Annie z Sanguszków Radziwiłłowej. Odmienność listów przesyłanych przez Karolinę Teresę wynikać może z faktu, że była najmłodszą z córek Anny i najpóźniej z wszystkich dziewcząt wstąpiła w związek małżeński. Nie bez znaczenia pozostawały zapewne pewne cechy jej charakteru – chętnie bowiem poszukiwała wsparcia oraz rad doświadczonej matki i oczekiwała jednoznacznych wskazówek co do zasad właściwego postępowania. Tylko zarekomendowane przez matkę postawy wydawały jej się właściwe. Nigdy też sama nie podejmowała jakichkolwiek radykalnych kroków, a wszelkie zmiany wprowadzała jedynie za akceptacją matki.

Sapiehowie przez jedenaście lat trwania małżeństwa doczekali się kilkorga dzieci. Analizując daty urodzenia kolejnych potomków, łatwo zauważyć, że Karolina Teresa od momentu zamążpójścia do 1735 r. niemal nieustannie była przy nadziei, oddzielając kolejne ciążę jedynie kilkumiesięcznymi przerwami. W efekcie na świat przyszli kolejno Anna Paulina (ur. 1728), Aleksander (ur. 1729 – zm. przed 1732⁵), Aleksander Michał (ur. 1730), Marianna (ur. 1731/1732 – zm. 1733), NN córka (ur. 1733 – zm. 1733), Michał Ksawery (ur. 1735), NN córka (ur. 1737 – zmarła w wieku dziecięcym). Jedynie trójka dzieci dożyła wieku dorosłego – najstarsza córka Anna Paulina⁶ (Chrobińska-Misztal, 1978;

⁵ Wśród odnalezionych materiałów źródłowych nie znaleziono informacji potwierdzającej dokładną datę śmierci chłopca. Dziecko musiało umrzeć przed 1732 r., bowiem w jednym z listów wysłanych przez Karolinę w listopadzie wskazanego roku informowała ona matkę jedynie o dwójce starszych dzieci i najmłodszej córce. Bardzo prawdopodobne jest jednak, że dziecko zmarło już przed 1730 r., a kolejny urodzony wówczas syn otrzymał to samo imię.

⁶ Wychowywana z troską i atencją Anna Paulina dożyła sędziwych lat – zmarła w 1801 r. W 1750 r. – mając 22 lata – wyszła za mąż za Jana Kajetana Jabłonowskiego, późniejszego wojewodę braclawskiego. Dała się poznać jako szczodry mecenas i kolekcjonerka dzieł sztuki. Zapamiętana została jako zwolenniczka konfederacji barskiej, choć po jej upadku zbliżyła się do

Bartoszewicz, 1881; Konarski, 1918; Bergerówna, 1936; Berger-Mayerowa, 1962-1964; Chorobińska-Misztal, 1968) i jej dwaj bracia: Aleksander Michał⁷ i Michał Ksawery⁸. Największą część zachowanej korespondencji zajmują doniesienia i uwagi dotyczące najstarszej córki Karoliny Teresy i Kazimierza Leona Sapiehy – Anny Pauliny. Wyczekiwane dziecko przyszło na świat 22 czerwca 1728 r. Co naturalne, relacje dotyczące pierwszego dziecka były najbardziej emocjonalne – Sapieżyna ujawniała w nich wszystkie obawy i wątpliwości związane z kolejnymi etapami rozwoju córki, nie chcąc w żaden sposób sprowadzić na nią zbędnego niebezpieczeństwa. W listach dziewczynka od pierwszych dni nazywana jest pieszczotliwie Anusią i Anulką, a proces jej rozwoju i wychowania wydawał się najważniejszym czynnikiem wysycającym korespondencję między Sapieżyną i jej matką. Sama Anna z Sanguszków była wyjątkowo zainteresowana postępami, jakie z dnia na dzień robiła dziewczynka. Poświęcała jej sprawom znacznie więcej uwagi, niż czyniła to wobec innych dzieci Sapiechów, nie wyłączając dzieci urodzonych później (w tym także chłopców).

Zachowana korespondencja to doskonale świadectwo dotyczące okresu niemowlęstwa i dzieciństwa, widzianego z perspektywy konkretnych działań, zadań i wyznań, jakich musiała się podjąć młoda matka⁹ (Kabacińska- Łuczak, 2009, s. 121-134; Kabacińska- Łuczak, 2012, s. 249-266). W pierwszym roku życia najistotniejszym czynnikiem wydawał się wybór odpowiedniej mamki, gotowej wykarmić nowo narodzone dziecko¹⁰ (Sioda i Krawczyński, 2012, s. 214-215). Wprawdzie Karolina Teresa sama również starała się w początkowym okresie karmić dzieci piersią, jednak zawsze pojawiały się pewne komplikacje. Po urodzeniu trzeciego dziecka zaznaczyła w jednym z listów do matki, że cieszy się, ponieważ „w piersiach znów powtórnie przywrócił był mi się pokarm

Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jej działalność gospodarcza i organizacyjna skupiała się na majątku w Siemiatyczach, gdzie poczyniła szereg fundamentalnych inwestycji. Została autorką kilku poradników dobrego gospodarowania i zasad zarządzania dobrami ziemskimi; zob. *Ustawy Powszechne Dla Dobr Moich Rządzców: Podług Exempla drukowanego przeszłego roku w Siemiatyczach za rozkazem J. O. Xiężny Jabłonowskiej, Woiewodziny Braclawskiej*, t. 1-7, Siemiatycze 1783-1785; A. Jabłonowska, *Porządek robot miesięcznych ogrodnika na cały rok wypisany y na miesiące podzielony*, Siemiatycze 1786.

⁷ Aleksander Michał Sapieha (zm. 1793) – wojewoda połocki, kanclerz wielki koronny, w trakcie konfederacji targowickiej został na Litwie jej marszałkiem; w 1756 r. ożenił się z owdowiałą Magdaleną Agnieszką z Lubomirskich Lubomirską.

⁸ Michał Ksawery Sapieha (zm. 1766) – krajczy wielki litewski, politycznie pozostał związany z Janem Klemensem Branickim (pewną rolę odgrywały w tym koneksje rodzinne – pierwsza żona Branickiego i matka Michała Ksawerego były siostrami); tworzył frakcję przeciwko Familii.

⁹ Dotychczasowe badania nad tym zagadnieniem prowadzone były m.in. na podstawie osiemnastowiecznych pamiętników.

¹⁰ Poszukiwanie mamki na dworach szlacheckich i magnackich było powszechnie praktykowane pomimo pojawiających się już wówczas sugestii, że najlepszy wpływ na dziecko ma karmienie przez biologiczną matkę.

na którym bardzo siła cierpiała¹¹. Okresy samodzielnego karmienia nie trwały jednak długo i każdorazowo kończyły się poszukiwaniem najodpowiedniejszej osoby, która gotowa byłaby przejąć obowiązek karmienia dziecka. W osobie dobrej mamki widziano gwaranta siły, zdrowia i odpowiedniego wzrostu dziecka, stąd z tak dużą atencją podchodzono do wyboru odpowiedniej kobiety. W tej sprawie doświadczenie babki przeważało nad miłością i zaangażowaniem matki. W pierwszym okresie życia dziecka Anna z Sanguszków Radziwiłłowa czasem bardzo krytycznie i zarazem jednoznacznie wypowiadała się o metodach wychowawczych córki oraz o jej podejściu do służby pomagającej przy córce. Silnie naciskała na Karolinę Teresę, aby ta mniej przywiązywała się do asystujących przy dziecku kobiet, gdyż może to mieć katastrofalny wpływ na zdolność oceny ich przydatności i kompetencji. Kanclerzyna jednoznacznie wskazywała działania, jakie należy podjąć, aby opieka służby i jej zbyt długie utrzymywanie – podyktowane nie racjonalnymi czynnikami, a wyłącznie przywiązaniem matki – nie było krzywdzące dla dziecka. Swoje jasne stanowisko Anna wyraziła na skutek doniesień z początku 1729 r., które jasno wskazywały, że niespełna roczna dziewczynka z dnia na dzień słabnie i mizernieje. Doświadczona kilkakrotnie ciężkimi ciążami kanclerzyna przyczynę tego stanu natychmiast zaczęła upatrywać w osobie mamki opiekującej się dziewczynką. Niedostatek pokarmu był w jej ocenie głównym powodem niebezpiecznego stanu. Na naglące rozkazy matki Karolina Teresa odpowiedziała szybko: „mamkę tę dawną muszę odmienić, pamiętając rozkaz W[aszej] K[s]iążęcej M[o]ści Matki Dobrodziejki, ponieważ pokarmu nie ma dość, ale już mam upewnioną w swojej włości drugą¹²”.

Doniesienia dotyczące pierwszego okresu życia dziewczynki wskazują, jakie działania traktowano jako najpoważniejsze na tym etapie życia dziecka. Ze szczególną atencją zdawano się podchodzić zwłaszcza do zadania dopilnowania mamki, której powierzono niemowlę. Za namową kanclerzyny Karolina Teresa szybko oddaliła mamkę, z której nie była wystarczająco zadowolona, szukając dla niej zastępstwa wśród kobiet żyjących w jej majątku. Dumna z osiągniętego rezultatu raportowała matce „Anusia moja z łaski Bożej zdrowa zostawała w Lipiszkach przy nowej mamce, której z wielką ochotą i bez żadnej trudności pierś przyjęła, ponieważ przeszła całe już mleka nie miała¹³”. W listach do matki Karolina Teresa wprost zaznaczała, że szukając kolejnej kobiety, kierować się będzie okresem, w jakim proponowana dziewczyna sama urodziła dziecko. Charakterystykę odpowiedniej kandydatki magnatka mimochodem przedstawiła matce w jednym z listów, pisząc: „z mamki także bardzo jestem kontenta, ponieważ ma dość pokarmu, gdyż żem z umysłu¹⁴ o młodą się starała i tę w dziewiątym tygodniu wzięłam¹⁵”. Wybrano

¹¹ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. III), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 9 II 1731 r., s. 13-14.

¹² AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Lipniszki 5 II 1729 r., s. 6.

¹³ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 30 II 1729 r., s. 11.

¹⁴ Umyslnie.

¹⁵ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 27 II 1729 r., s. 18.

kobietę, która nieco ponad dwa miesiące wcześniej sama została matką, jawiła się więc jako gotowa do wykarmienia dziecka Sapieżyny. W późniejszych relacjach Karolina Teresa potwierdzała, że wybór ten okazał się dla niej i dziecka wyjątkowo trafiony. Stosunkowo krótki czas od urodzenia własnego dziecka nie był jedynym kryterium, które traktowano jako istotne w procesie wyboru mamki. Ważnym czynnikiem był także wiek kobiety, którą ściągano do wykarmienia dziecka. Preferowano kobiety stosunkowo młode, o dobrym zdrowiu. Pozyskawszy takie dziewczyny do majątku, kobiety z rodzin szlacheckich oczekiwały od nich efektywnej pomocy możliwie długo. Swoją niechęć do oddelegowania tak precyzyjnie wybranej mamki akcentowała też Sapieżyna, relacjonując w jednym z listów do matki: „się nad to rezolwować nie mogę, ażeby odmienić mamkę, gdyż i ta jest dość młoda”¹⁶. Niepewny los kobiety wynikał z faktu, że dziecko pomimo ukończenia roku życia nadal nie zaczęło ząbkować. Nie znajdując innej przyczyny tego stanu, Sapieżyna winą za zaistniałą sytuację obwinała właśnie mamkę, podejrzewając, że dziecko jest nie dość odżywione, przez co powoli się rozwija.

Obawy o życie i prawidłowy rozwój dzieci nie były bezpodstawne, bowiem doskonale zdawano sobie sprawę, z jak dużym niebezpieczeństwem wiązać się mogą konsekwencje wszelkich niedomagań i chorób. Nieuniknione było zmaganie się z uczuciami troski i bólu, wywoływanymi wypadkami przedwczesnych śmierci dzieci z najbliższego otoczenia, a także dzieci własnych. Każde z tych doświadczeń stało się udziałem Karoliny Teresy Sapieżyny i każde z nich zdawało się bardzo silnie wpływać zarówno na nią samą, jak i osoby z jej najbliższego otoczenia. Emocje przelewane przez Sapieżynę na kartach listów jednoznacznie zaprzeczają powielanej niegdyś w historiografii teorii, jakoby obyte ze śmiercią społeczeństwo staropolskie traktowało śmierć dziecka jako naturalne ryzyko, nieniosące ze sobą wyraźnego ładunku emocjonalnego (Gałaj-Dempniak, 2010; Rok, 1991; Rok, 1993, s. 23-46; Łukasiewicz, 1995, s. 122; Kicińska, 2013, s. 37-50). W połowie 1729 r. umarło dziecko siostry Karoliny Teresy – Katarzyny Barbary z Radziwiłłów Branickiej (zm. 1730), żony Jana Klemensa Branickiego (zm. 1771). Śmierć chłopca przyniosła smutek całej rodzinie Radziwiłłów, a drżąca o życie swego własnego dziecka Karolina wspierała w bólu matkę, pisząc: „zalterowała mnie ta nieszczęśliwa wiadomość od siostry mojej Księżny J[ej] M[os]ć Chorążyny o śmierci Misieńka, w którym żalu niech Bóg umacnia i konsolacją będzie samej W[aszej] Ks[iążęcej] M[os]ci Matce Dobrodziejce”¹⁷.

Doświadczeniem Karoliny Teresy stała się też śmierć jej własnych dzieci. Wśród listów do matki nie zachował się żaden, w którym informowałyby ją o śmierci drugiego dziecka – syna Aleksandra. Nigdy też w korespondencji Sapieżyna nie powracała do tego wydarzenia. Znacznie więcej wiadomo natomiast o okolicznościach śmierci jej czwartego dziecka – córeczki Marianny. Dziewczynka urodziła się zdrowa na przełomie

¹⁶ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 19 VII 1729 r., s. 68.

¹⁷ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 17 VII 1729 r., s. 84; rok po śmierci dziecka zmarła także Katarzyna Barbara z Radziwiłłów Branicka. Jan Klemens Branicki był jeszcze żonaty dwukrotnie: z Barbarą z Szembeków i Izabellą z Poniatowskich w 1748 r.

1731 i 1732 r. Niepokojące sygnały co do jej kondycji i rozwoju pojawiły się, gdy dziecko miało niespełna rok. Kiedy będąca w kolejnej ciąży Karolina Teresa powróciła do majątku, w którym przebywały wszystkie jej dzieci, z niepokojem poinformowała matkę, że zastała „najmłodszą [córkę – A.P.] dziwnie słabą i tak zanędnioną, że aż mi serce zabolalo ją obaczywszy”¹⁸. Przyczyny tego stanu upatrywała w nienależytej opiece służby nad dzieckiem i zaniechaniach względem kontroli wyznaczonej dla dziewczynki mamki. Wzburzona zastaną sytuacją Karolina żaliła się matce, że główna służąca dokonała karygodnych zaniedbań, „spuszczając się na jedną tylko mamkę, której zdrowia i sił nie dostawało przy ustawicznych dziennych i nocnych fatygach, a do tego czasu nic jeszcze w gębę nie bierze prócz jednej piersi, a tak do niej przywykła”¹⁹. Szlachcianka podejrzewała, że tak jawne zaniechania miały być przemyślanym zabiegiem kobiety. Karolina Teresa była bowiem wówczas tuż przed kolejnym – piątym już porodem. W liście do matki wyraziła więc podejrzenie, że służąca celowo zaniedbała dziecko, aby nie zostać zobligowana do opieki nad kolejnym. Oburzona postawą kobiety postanowiła oddalić ją czym prędzej z majątku – jednoznacznie kwitując to w liście: „wolałam wziąć tę rezolucję, niż większego dla siebie nieszczęścia czekać, które by mogła przez złość uczynić będąc przymuszoną do dalszych usług, a te dziecię i sama dopilnuję”²⁰.

Karolina Teresa sama podjęła więc walkę o uratowanie córeczki, starając się nadrobić poprzednie zaniedbania. Podstawowym rozwiązaniem wydawało jej się znalezienie nowej mamki, co natychmiast uczyniła. Tak jak w przypadku pozostałych dzieci, zaangażowanie nowej osoby do karmienia córki było przez nią traktowane niemal jako gwarancja poprawy sytuacji²¹. Pomimo natychmiastowych działań stan córki nie uległ jednak poprawie. Zrozpaczona matka jeszcze na początku 1733 r. pisała do Anny Radziwiłłowej: „więcej czasem oplakać się muszę, gdyż ze dwa razy całe już jak konająca była”²². Sytuacja była tym trudniejsza, że Karolina Teresa czekała już wtedy na kolejny poród, co jeszcze potęgowało obawy matki. Ostatecznie, zaledwie kilka dni po zredagowaniu listu Sapiehowie przegrali walkę o życie dziecka. O swej nieoszacowanej stracie szlachcianka poinformowała matkę, pisząc „27 Janu[ari- A.P] straciłam najmłodszą córkę moją, który żal dla mnie był tak ciężki, że ledwo go teraz mogła sobie wyperswadować”²³. Śmierć dziecka była dla kobiety niezwykle ciężkim przeżyciem, o czym szczerze przyznała, wskazując „lubom to już Panu Jezusowi ofiarowała i stosowała się do jego woli świętej i dobrze na

¹⁸ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. III), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 26 XI 1732 r., s. 118.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże, s. 119.

²¹ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. III), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 22 XII 1732 r., s. 131.

²² AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. IV), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 16 I 1733 r., s. 4.

²³ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. IV), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 5 II 1733 r., s. 10.

sobie przeczuwam, bom całe od tego nieszczęścia tak osłabła i ociężała”²⁴. Wydarzenie to, choć możliwe do przewidzenia, pozostawiło matkę w głębokim żalu i tęsknocie.

Podobne rozterki Sapieżyna miała przeżywać już niespełna dwa miesiące później. Dziecko, którego się spodziewała, walcząc o życie konającej córeczki, urodziło się przedwcześnie²⁵ (Żołądz-Strzelczyk, 2010, s. 103). Karolina Teresa, zaniepokojona stanem zdrowia noworodka, ponownie szukała wsparcia u swej matki. Zmęczona codziennymi zmaganiem o życie kolejnej córeczki pisała „ją często czasem i kilka razy na dzień tak wielkie słabości biorą, że jest formalnie jak konająca, już tylko codziennie czekam woli Pana Boga, możesz W[asza] Ks[iażęca] M[o]ść Matka Dobrodziejka wyrozumieć, jak moje zdrowie musi być mizerne”²⁶. Zwycięska walka o każdy dzień życia dziecka przedłużała nadzieję matki na szczęśliwe zakończenie sprawy. Najbliższe otoczenie uważało, że jeżeli dziecko przeżyje miesiąc, to kolejne wieści powinny być już coraz bardziej optymistyczne. Nadzieję tę podzielała sama Sapieżyna, zapewniając Annę Radziwiłłową, że skoro córeczka „przecie już cztery niedziele szczęśliwie przeżyła, to jeszcze dla nas ten tydzień jest najstraszniejszy, a potem zaś od tych czasów jak się miała rodzić, a zali ją Bóg cokolwiek w zdrowiu umocni”²⁷. Dziewczynka nie dożyła jednak kolejnego miesiąca. W jednym z kolejnych listów przesyłanych do matki Sapieżyna z bólem donosiła: „dnia 20 marca Bóg już wykonał wolę swoją nad najmłodszą córką moją, co wszystko w rany jego ofiaruję”²⁸. Te dwa tak nieodległe w czasie doświadczenia sprawiły, że Sapieżyna z jeszcze większym oddaniem i troską postanowiła poświęcić się wychowaniu i opiece nad pozostałymi dziećmi. Już miesiąc po śmierci najmłodszej córki informowała matkę, że poświęca na ten cel każdą możliwą chwilę, „chcąc ich przy pomocy boskiej sama dopilnować, mając tak ciężkie i srodze niedawne dla siebie przykłady”²⁹.

Pomimo trudnej sytuacji rodzinnej Sapieżyna starała się nie zapominać o pozostałych potomkach, w ich wzrastaniu i postępkach szukając ucieczki od ciężkich zmartwień. Z radością zdawała więc matce pełną relację dotyczącą rozwoju dzieci i przechodzenia przez nie kolejnych etapów rozwoju. Z przemożną atencją chwaliła się zwłaszcza

²⁴ Tamże.

²⁵ W podobnych przypadkach szanse na przeżycie dziecka były bardzo niewielkie.

²⁶ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. IV), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 4 III 1733 r., s. 22.

²⁷ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. IV), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 8 III 1733 r., s. 30.

²⁸ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. IV), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 29 III 1733 r., s. 44; strata dla rodziny była tym większa, że kilka dni wcześniej zmarło dziecko siostry Karoliny Teresy – Tekli Róży z Radziwiłłów 1. voto Flemingowa, wówczas już żony Michała Serwacego Wiśniowieckiego. Ta informacja niezwykle przygnębiła Sapieżynę, o czym informowała w liście do matki „nieszczęścia Księżnej J[ej] M[o]ść Regimentarzowej serdecznie żałuje, osobliwie alteracji W[aszej] Ks[iażęcej] M[o]ści Dobrodziejki, bo wiem, że jest niemała i z tej racji nie chce odnawiać żalu W[aszej] Ks[iażęcej] M[o]ści Dobrodziejce i sobie samej, obydwie nas pan Bóg z siostrą moją podobnymi krzyżkami nawiedził”, AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. IV), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 24 III 1733 r., s. 40.

²⁹ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. IV), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 12 IV 1733 r., s. 49.

najmniejszymi postępami najstarszej córki – Ani, chcąc dowieść jej sprytu i wyjątkowo szybkiego rozwoju. O niespełna rocznej córce raportowała, jakoby była nad wyraz „zdrowusienka”, dzięki czemu „i po stole już uczy się chodzić”³⁰. Niespełna miesiąc później chwaliła też córkę za pierwsze, jeszcze bardzo nieporadne próby komunikowania podstawowych słów. Z matczynej korespondencji przebijało szczęście z posiadania potomstwa i bliska relacja uczuciowa łącząca Sapieżynę z malutką córką. W jednym z listów adresowanych do kanclerzyny koronnej Karolina Teresa zapewniała, że mała Ania „już po ziemi chodzi na nóżkach i uczy się mówić, niepodobna jak jest śmieszna w swoich mamierkach”³¹. Sapieżyna chętnie wspominała też o szybkim rozwoju dziewczynki i jej nadzwyczaj przyjacielskim charakterze, konstatując, że córka „pięknie się hoduje”³². Relacjonowała także matce postępy, jakie kolejne dzieci czyniły w nauce samodzielnego chodzenia. Prosiła ją również o wspomnienie w tej kwestii, przypominając jej, „W[asza] Ks[iążęca] Mość Dobrodziejka dawniej podarowała P. Suzinowej ale inszy na kótkach wózek (...) czego u nas zrobić nie potrafią”³³. Miała więc nadzieję, że matka pomoże jej znaleźć sposób na wykonanie dla jej dzieci najbardziej odpowiedniego modelu.

Karolina Teresa z Radziwiłłów Sapieżyna i jej mąż Kazimierz Nestor Sapieha w ciągu jedenastu lat trwania małżeństwa doczekali się siódemki dzieci. Z zachowanych relacji Karoliny Teresy wnioskować można, że związek był udany, a małżonkowie darzyli się rzeczywistym uczuciem. W 1737 r. Kazimierz Nestor wyraźnie zapadł na zdrowiu. O chorobie męża Karolina Teresa informowała matkę z wyraźnym niepokojem, pisząc „ze łzami przychodzi mi wyrazić W[aszej] Ks[iążęcej] M[o]ści Dobrodziejce utrapienie moje, że ledwie cokolwiek sama przyszedłszy do zdrowia, dziś znów noc całą nad mężem moim chorym przesiedziałam, z okazji kolki ciężkiej która go pod sercem wzięła”³⁴. Lekarze zalecili regularne puszczanie krwi, co miało dopomóc choremu wojewodzie. Niestety – stan mężczyzny jedynie czasowo uległ poprawie – w 1738 r. Kazimierz Nestor Sapieha zmarł, pozostawiając samą Karolinę Teresę z maleńkimi dziećmi. Znajdując się w głębokiej żałobie, wdowa jak najszybciej postanowiła zadbać o dalszy byt swoich dzieci. Szczególną opieką otoczyła najstarszego syna, którego szybko oddała w protekcję swemu bratu Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi „Rybeńce”³⁵.

³⁰ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 27 II 1729 r., s. 17.

³¹ AGAD, AR dz. V nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Lipniszki 17 III 1729 r., s. 24.

³² AGAD, AR dz. V nr 13898 (cz. II), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wilno 4 XII 1729 r., s. 131.

³³ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. V), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Wysokie 5 XII 1736 r., s. 44.

³⁴ AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. V), K. Sapieżyna do A. Radziwiłłowej, Lipniszki 2 X 1737 r., s. 110.

³⁵ W październiku 1738 r. Karolina Teresa wysłała do brata błagalny list, w którym upraszała: „rekomenduję syna mego starszego do respektu i łaski W[aszej] Ks[iążęcej] Mości Dobrodziejka, żebyś go z wrodzonego afektu chciał prezentować *en familie* dworowi i przy tym remonstrował sytuację

Zachowany materiał źródłowy ujawniający prywatną sferę funkcjonowania wskazanego małżeństwa i jego życia rodzinnego stanowi też rzadki przykład tak skrupulatnej, pełnej i wieloaspektowej relacji dotyczącej wszelkich aspektów osiemnastowiecznego macierzyństwa. Dzięki wyjątkowej więzi łączącej Karolinę Teresę z jej matką Anną z Sanguszków Radziwiłłową istnieje możliwość prześledzenia wszystkich elementów związanych z założeniem i utrzymaniem rodziny – od relacji dotyczących kolejnych okresów ciąży po narodziny dzieci i pierwsze lata ich rozwoju. Zachowana korespondencja ujawnia wszelkie niepokoje i obawy, z którymi radzić musiała sobie młoda matka, wskazuje na newralgiczne okresy rozwoju dzieci i największe zagrożenia dla życia i zdrowia dzieci. Zachowane listy to także emocje związane z trudnym doświadczeniem śmierci dzieci, poprzedzonej walką o utrzymanie przy życiu każdego z nich. Prezentowany materiał źródłowy pozwala więc przybliżyć nie tylko zakres działań podejmowanych w sferze opieki nad dzieckiem w XVIII w., ale także sferę emocjonalną, zazwyczaj marginalizowaną wobec przekonania o naturalnym wręcz obcowaniu ze śmiercią w epoce nowożytnej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych
Archiwum Radziwiłłów dział V, nr 13898, część I, II, III, IV, V, VI

Starodruki:

Jabłonowska, A. (1783-1785). *Ustawy Powszechne Dla Dobr Moich Rządcom: Podług Exempla-
rza drukowanego przeszłego roku w Siemiatyczach za rozkazem J.O. Xiężny Jabłonowskiej,
Wojewodziny Braclawskiej*. T. 1-7, Siemiatycze.

Jabłonowska, A. (1786). *Porządek robot miesięcznych ogrodnika na cały rok wypisany y na mie-
siące podzielony*. Siemiatycze.

Opracowania:

Bartoszewicz, J. (1881). Anna z Sapiehów Jabłonowska. *Studia Historyczne i Literackie*, 3, 335-345.
Berger-Mayerowa, J. (1962-1964). Anna Jabłonowska. W: *Polski Słownik Biograficzny*, X, z. 45.
Wrocław – Warszawa – Kraków: Polska Akademia Nauk.

Bergerówna, J. (1936). *Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: działalność gospodarcza i spo-
łeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej*. Lwów: Towarzystwo Naukowe.

Chorobińska-Misztal, A. (1968). *Siemiatycze jako ośrodek eksperymentów gospodarczych, spo-
łecznych i kulturalnych w II połowie XVIII wieku*. Praca doktorska. Katowice: Uniwersytet Śląski
w Katowicach. Wydział Humanistyczny.

naszą nieszczęśliwą po tej nieznośnej fatalności”; AGAD, AR dz. V, nr 13898 (cz. VI), K. Sapieży-
na do Michała Kazimierza Radziwiłła, Siemiatycze 14 X 1738 r., s. 46.

- Chrobińska-Misztal, A. (1978). *Z dziejów Siemiatycz drugiej połowy XVIII wieku: działalność reformatorska Anny Jabłonowskiej*. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe.
- Ciupińska, B. i Ryś, J. (2011). Rodzina szlachecka jako miejsce wychowania i szkolenia wojskowego w okresie staropolskim. *Wychowanie w Rodzinie*, 1, 39-51.
- Delimata-Proch, M. (2015). Cięża, poród oraz połóg w świetle polskich ksiąg cudów i łask (od średniowiecza do XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 63(3), 433-449.
- Gałaż-Dempniak, R. (2010). Choroba i śmierć szlachty w świetle pamiętników i utworów literackich okresu XVI-XVII wieku. W: D.K. Chojecki i E. Włodarczyk (red.), *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII-XXI wieku*. Warszawa: DiG, 69-93.
- Holt, M.P. (1984). Patterns of Clientèle and Economic Opportunity at Court during the Wars of Religion: The Household of François, Duke of Anjou. *French Historical Studies*, 13(3), 305-322.
- Jakuboszczak, A. (2014). Matka – córka – siostra. O prywatności i intymności w kobiecych relacjach w świetle korespondencji wielkopolskich rodzin szlacheckich. W: T. Kostkiewicz (red.), *Publiczne, prywatne, intymne w kulturze XVIII wieku*. Wrocław: Wydawnictwo UE, 147-160.
- Kabacińska-Łuczak, K. (2009). Kłopoty w wychowaniu małych dzieci w świetle wybranych pamiętników osiemnastowiecznych. W: M. Cywińska (red.), *Sytuacje trudne w życiu dziecka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 121-134.
- Kabacińska-Łuczak, K. (2012). Codziennosc dziecięca w świetle wybranych pamiętników osiemnastowiecznych. W: E. Kula i M. Pękowska (red.), *Virginibus puerisque*. T. 2: *Z zagadnień wychowania i opieki nad dzieckiem w XVIII-XX wieku*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 249-266.
- Kalas, R.J. (1992). Marriage, Clientage, Office Holding, and the Advancement of the Early Modern French Nobility: the Noailles Family of Limousin. *The Sixteenth Century Journal*, 27 (2), 365-383.
- Karkucińska, W. (2000). Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676-1746). *Działalność gospodarcza i mecenat*. Warszawa: Semper.
- Kettering, S. (1989). Patronage and Kinship in Early Modern France. *French Historical Studies*, 16(2), 408-435.
- Kicińska, U. (2013). *Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*. Warszawa: DiG.
- Konarski, K. (1918). *Anna Jabłonowska reformatorka życia społecznego w Polsce w XVIII w.* Warszawa: Biblioteka Historyczna.
- Lanza, J.M. (2008). After father's death: Authority and conflict in the eighteenth-century French household. *The History of the Family*, 13, 71-84.
- Liedke, M. (2008). Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze. W: C. Kuklo (red.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. Warszawa: DiG, 59-74.
- Lubamersky, L. (1999). Women and Political Patronage in the Politics of the Polish-Lithuanian Commonwealth. *The Polish Review*, 44(3), 259-275.
- Lubczyński, M. (2008). Małżeństwa Wielopolskich w drugiej połowie XVII wieku i ich wpływ na pozycję społeczno-majątkową rodziny. W: C. Kuklo (red.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. Warszawa: DiG, 107-137.
- Łukasiewicz, D. (1995). Wojna kobiet. Śmierć kobiet i dzieci w XVIII-XIX wieku. W: J. Miluska i E. Pakszys (red.), *Humanistyka i płeć*. T. 1: *Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*. Poznań: Wydawnictwo UAM
- Markiewicz, M. (2004). Badania mentalności na podstawie korespondencji czasów saskich. W: B. Rok i F. Wolański (red.), *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji*, Wrocław

- 23-24 października 2004. *Prace Historyczne* 36. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 181-194.
- Mroczek, K. (1978). Tytulatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą. *Pamiętnik Literacki*, 2, 127-148
- Muszyńska, A. (2013). Zosia Sieniawska (1699-1771) w listach do ojca. *Wiek Stare i Nowe*, 5(10), 39-48.
- Orzeł, J. (2011). Edukacja szlachcica – ideały i postulaty w staropolskim piśmiennictwie pedagogicznym. *Kultura i Edukacja*, 2, 60-75.
- Penkała, A. (2016). *Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich*. Kraków: Libron.
- Pielas, J. (2001). Społeczne i majątkowe aspekty małżeństw w rodzinie zamożnej szlachty w XVII w. na przykładzie Oleśnickich herbu Dębno. W: H. Suchojad (red.), *Wesela, chrzciny, pogrzeby. Kultura życia i śmierci*. Warszawa: Semper, 127-136.
- Popiołek, B. (1998). Na marginesie ważnych spraw, Listy kobiece epoki saskiej. W: W. Jamrożek i D. Żołądź-Strzelczyk (red.), *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*. Poznań: Wydawnictwo UAM, 89-102.
- Popiołek, B. (2001). „Za szczęście de mariée być liczą...” – małżeńskie dole i niedole w epoce saskiej. W: F. Leśniak (red.), *Podróże po historii. Studia z dziejów kultury i polityki europejskiej ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, 256-267.
- Popiołek, B. (2007). Małżeńskie perypetie Sapiehów w czasach saskich. W: K. Stępnik (red.), *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasieczyna*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 405-411.
- Popiołek, B. (2008a). „Przyjacieli domowy, Żona moja najmiłsza...” – wizerunek kobiety w świetle staropolskich testamentów z XVII i XVIII wieku. W: I. Maciejewska i K. Stasiewicz (red.), *Kobieta epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*. Olsztyn: Littera, 282-293.
- Popiołek, B. (2008b). Rodzina szlachecka w świetle testamentów z XVII i XVIII wieku. W: C. Kuklo (red.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. Warszawa: DiG, 139-152.
- Popiołek, B., Chłosta-Sikorska, A. i Gadocha, M. (red.). (2018a). *Dom, codzienność i święto. Ceremonie i tradycje rodzinne. Studia historyczno-antropologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Popiołek, B., Chłosta-Sikorska, A. i Gadocha, M. (red.). (2018b). *Dom, codzienność i święto. Przestrzeń domowa – ludzie i rzeczy. Studia historyczno-antropologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Rok, B. (1991). *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rok, B. (1993). Zagadnienie śmierci w czasach nowożytnych – próba postawienia problematyki badawczej i charakterystyka źródeł. *Medycyna Nowożytna: studia nad historią medycyny*, 1(1), 23-46.
- Sioda, T. i Krawczyński, M. (2012). Mamka i jej rola w ewolucji sposobów żywienia niemowląt. Część II. *Pediatra Polska*, t. 87, 2, 212-219.
- Słaby, A. (2013). Ojcostwo – relacje ojców i córek w świetle korespondencji okresu saskiego. W: B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska i M. Gadocha (red.), *W kręgu rodziny epok dawnych: dzieciństwo*. Warszawa: DiG, 297-309.
- Wilczek-Karczewska, M. (2011). Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII wieku. Zarys problematyki. W: A. Karpiński (red.), *Społeczeństwo staropolskie*. Seria nowa. T. 3. Warszawa: DiG, 149-169.
- Włażlik, B. (2008). Wychowanie dziewcząt w XVI i XVII w. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. Seria: Pedagogika, 17, 199-209.

- Żołędź-Strzelczyk, D. (1994). Rodzina szlachecka jako środowisko wychowawcze (XVI-XVII w.). W: J. Jundziłł (red.), *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX. Materiały z konferencji naukowej Katedry Historii Wychowania – czerwiec 1993*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP, 181-187.
- Żołędź-Strzelczyk, D. (1998). „Jak rządzić mają rodzice córki swe”. Poglądy na wychowanie kobiet w XVI-XVIII wieku. W: W. Jamrożek i D. Żołędź-Strzelczyk (red.), *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze*. Poznań: Wydawnictwo UAM, 53-63.
- Żołędź-Strzelczyk, D. (2010a). Polska rodzina szlachecka XVI-XVIII w. i źródła jej oddziaływań wychowawczych. W: K. Jakubiak i T. Maliszewski (red.), *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*. Kraków: Impuls, 383-393.
- Żołędź-Strzelczyk, D. (2010b). Wokół ciąży, porodu i pólgu w okresie staropolskim. *Nowiny Lekarskie*, 2, 98-107.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>